

ARTYKUŁ POGŁĄDOWY/REVIEW PAPER

Otrzymano/Submitted: 04.05.2016 • Zaakceptowano/Accepted: 10.06.2016

© Akademia Medycyny

Religie świata a transplantacje Część 2. Poglądy niechrześcijańskich religii świata na problematykę transplantacji narządów i tkanek

Religions of the world and transplants Part 2. The views of the unchristian world's religions on issues associated with the transplantation of organs and tissues

Michał Mandecki

Zakład Ratownictwa i Medycyny Katastrof, Wydział Nauk o Zdrowiu, Uniwersytet Medyczny
im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu

Streszczenie

Odkąd transplantacje stały się uznanym w świecie medycznym sposobem ratowania życia ludzkiego, transplantologia rozwija się w imponującym tempie. Aspekt medyczny nie jest jedynym, jaki silnie wpływa na transplantologię i transplantacje. Niezwykle istotnymi dla transplantologii są aspekty społeczne i religijne, kształtujące podejście poszczególnych zbiorowości do zagadnień transplantologii i transplantacji. Im bardziej multikulturowe i multietniczne jest społeczeństwo, tym dyskusja ta jest trudniejsza i bardziej zawiła, wymagająca analizy większej liczby czynników i stanowisk, szczególnie gdy dotyczy to religii niechrześcijańskich, w których mnogość odłamów w ramach jednej religii często bywa dużo większa niż w przypadku religii chrześcijańskich. Praca ta stanowi syntetyczny przegląd informacji na temat poglądów kościołów niechrześcijańskich na problematykę transplantacji narządów i tkanek. *Anestezjologia i Ratownictwo 2016; 10: 139-144.*

Słowa kluczowe: religia, kościoły niechrześcijańskie, transplantacja, narządy i tkanki

Abstract

Since the transplants have become the recognized way of saving human life, the transplantation has been developing at an impressive pace. The medical aspect is not the solely one that strongly influences the transplantation and transplants. For the transplantation, the social and religious aspects, which shape the attitude towards transplantation and transplants presented by the particular communities, are of extreme importance. The more multicultural and multiethnic the society is, the more difficult and complicated the discussion becomes, thus requiring the implementation of greater number of factors and views into the analysis, especially when it relates to unchristian religions, in which the multiplicity of their fractions is often much greater than in the case of the Christian religions. The following work provides a synthetic review of the opinions of the unchristian churches on the issues associated with the transplantation of organs and tissues. *Anestezjologia i Ratownictwo 2016; 10: 139-144.*

Keywords: religion, unchristian churches, transplantation, organs and tissues

Wstęp

Wśród religii niechrześcijańskich poglądy na problematykę transplantacji i transplantologii nie są już tak wyraźnie jednoznaczne i pozytywne, jak w przypadku religii chrześcijańskich a różnorodność kultur i tradycji powoduje, iż ich analiza jest o wiele bardziej skomplikowana. W niektórych przypadkach sam stosunek do transplantacji jest pozytywny, lecz wątpliwości widać w kwestii uznania momentu śmierci, jak ma to miejsce w islamie, w przypadku innych trudny do określenia a jeszcze w innych, zupełnie sprzeczny z nauczaniem. Niniejsza praca stanowi tylko krótki wstęp do tej jakże niezwykle skomplikowanej tematyki, gdzie w jednym miejscu i czasie spotykają się życie i śmierć, nadzieja i zwątpienie, radość i smutek a medyczne możliwości ścierają się z etycznymi i religijnymi nakazami. Wydawać by się mogło, iż w dzisiejszych czasach możemy prawie wszystko, ale czy wolno nam prawie wszystko?

Stanowisko judaizmu względem transplantacji

Judaizm – podstawową zasadą etyki żydowskiej opierającej się na Słowie Bożym jest poszanowanie i najwyższa wartość życia ludzkiego. Dominującym założeniem w prawie żydowskim jest zachowanie życia ludzkiego (*pikuah nefes*), tak więc życie jest najwyższą wartością, a ratowanie życia najwyższym nakazem i podstawowym obowiązkiem. Księga Kapłańska zawiera takie słowa Boga: *Przestrzegajcie Moich bezwzględnych nakazów i Moich praw, które człowiek będzie wykonywał i będzie żył dzięki nim* (18:5), co rabinie interpretowali jako: *Będziesz żył dzięki nim, a nie umierał przez nie* (Joma 85b) [1]. Uznanie życia za najwyższą wartość skutkuje tym, iż w momencie zagrożenia życia wszystkie prawa żydowskie przestają obowiązywać (np.: nakaz spożywania kosztownych produktów, pracy w szabat itd.). Wyjątkiem od zasady *pikuah nefes* są trzy sytuacje, w których zgodnie z wiarą każdy Żyd powinien wybrać własną śmierć; po pierwsze, gdyby dla ratowania własnego życia musiałby zabić niewinną osobę lub przyczynić się do jej śmierci, po drugie, jeśli przeżycie wiązałoby się z wyrzeczeniem się wiary oraz po trzecie, jeśli wskutek działania człowieka miałyby dojść do zakazanych relacji seksualnych, np. kazirodztwa, nawet gdyby akt taki miał uratować życie. W myśl zasady *pikuah nefes* Żydzi popierają

transplantacje narządów od dawców zmarłych uznając, iż w obliczu braku innych możliwości terapeutycznych przeszczepienie narządu jako jedyna możliwa forma ratunku dla chorego jest nie tylko czynem godnym, ale wręcz wielką zasługą (*mitzvah*). Prawo żydowskie zabrania czerpania korzyści materialnych ze śmierci innego człowieka, jak również zabrania okaleczania ciała zmarłego oraz nakazuje jego pochówek. *Wiara Żydowska przywiązuje ogromną wagę do unikania niepotrzebnej ingerencji w ciało zmarłego oraz do wymogu pochówku kompletnego ciała (podobnie jak w islamie, pochówek w ciągu 24 godzin jest normą)* [2]. W obliczu tych nakazów pojawiają się wśród wyznawców judaizmu niekiedy negatywne opinie na temat pobierania narządów od osób zmarłych, lecz najczęściej zostają one oddalone na dalszy plan poprzez zasadę *pikuah nefes*. Pobranie narządów musi być pilne i celowe, co oznacza, że musi bezwzględnie służyć ratowaniu życia u określonego chorego, niedopuszczalne jest pobieranie organów w celu magazynowania oraz w celu badań naukowych czy ćwiczeń. Wszystkie części ciała pobrane od zmarłego, a niewykorzystane do transplantacji pochowane być muszą wraz z ciałem dawcy. Kolejnym elementem spornym, związanym ze zgodą na pobranie organów od dawcy zmarłego, jest kwestia definicji śmierci, nie ma jednoznacznej zgody wśród żydowskich przywódców religijnych co do zunifikowanej definicji śmierci. *Problem śmierci pnia mózgu jest wciąż bardzo kontrowersyjny wśród interpretujących żydowskie prawo* (David Katz, Board of Deputies British Jews) [3]. Pojawiają się rozbieżności w postrzeganiu definicji śmierci; czy właściwa jest definicja śmierci mózgu (pnia mózgu), skoro serce jeszcze bije, a za zmarłego można uznać dopiero tego, u którego samoistnie przestało bić serce i ustał oddech? Dlatego też każdy przypadek transplantacji powinien być oceniany indywidualnie i konsultowany z okolicznym rabinem jako przywódcą religijnym i znawcą Świętych Ksiąg. *Ponieważ każdy przypadek jest inny, prawo żydowskie wymaga konsultacji z rabinem przed wyrażeniem zgody* [4]. W przypadku pobierania narządów od dawców żywych (nerka, część wątroby) może ono być zabronione ze względu na duże ryzyko utraty zdrowia i życia przez dawcę narządu. Naczelny Rabin Polski, Michael Schudrich, potwierdza przyzwolenie na transplantacje w celu poprawy jakości lub ratowania życia: *Wielu rabinów uważa, że oddanie narządów to wielka zasługa. Pobranie organu musi się bezwzględnie dokonać po śmierci dawcy, jakkolwiek ją*

zdefiniujemy, z zachowaniem szacunku dla zmarłego [5]. Transfuzja krwi nie budzi żadnych obiekcji wśród wyznawców judaizmu, a jest wręcz nakazana, gdy chodzi o ratowanie zdrowia i życia ludzkiego w myśl zasady *pikuah nefes*.

Islam a transplantacje

Islam – jedna z trzech monoteistycznych religii świata u podłoża, której – tak jak w chrześcijaństwie i judaizmie – leży wiara w jednego Boga, uznanie przewodnictwa proroków wskazujących wiernym drogę, jaką powinni kroczyć oraz wiara w dzień sądu ostatecznego. Życie człowieka pochodzi od Boga, to On je daje i On odbiera. Islam nie jest jednak religią spójną i jednokierunkową, do czego przyczyniły się niewątpliwie historyczne i kulturowe naleciałości wyznawców tworzących tę religię. Sposób interpretacji słów Mahometa (największego i ostatniego proroka), nie jest jednakowy dla wszystkich wyznawców islamu i zależny od wspomnianych wyżej uwarunkowań historyczno-kulturowych oraz terytorialnych, co niewątpliwie ma także swoje implikacje w stosunku do transplantacji narządów i tkanek. Większość muzułmańskich duchownych popiera transplantacje narządów i tkanek, jako metodę terapeutyczną, a za moment śmierci uznaje śmierć mózgu. Zdarzają się jednak, szczególnie wśród odłamów fundamentalistycznych, głosy krytyczne względem transplantacji narządów, szczególnie patrząc przez pryzmat problematyki orzekania śmierci, oraz uznające transplantację jako metodę niegodną, beczeszcząca zwłoki zmarłego. *Edykt Muslim Law Council na środkowym Wschodzie zezwala na dawstwo i uznaje śmierć mózgu za kryterium śmierci człowieka* [5]; takiego zdania jest także Zgromadzenie Fiku Islamskiego (Arabia Saudyjska), wedle którego kryteria śmierci mózgu są uznawane i definitywne (pod warunkiem, że funkcje mózgu ustały trwale, co potwierdzone zostało poprzez badania dodatkowe i orzeczone przez specjalistów). Znaleźć jednak można głosy świata islamskiego, w których rozbrzmiewa jednocześnie przyzwolenie dla transplantacji jako metody terapeutycznej, ale negatywne nastawienie do aktualnej definicji śmierci mózgu. Jak podaje Rada Imamów przy Lidze Muzułmańskiej w RP, transplantacja narządów i tkanek jest dopuszczalna jako metoda terapeutyczna.

W przypadku autotransplantacji, wg Islamu, ten rodzaj transplantacji jest dopuszczalny (dżaiz), przy

zachowaniu trzech warunków (szurut):

- *Przeszczep jest konieczny ze względów innych niż upiększenie.*
- *Brak zagrożenia życia wynikający z usunięcia komórek lub tkanek i ich umieszczeniu na powrót w organizmie.*
- *Silne domniemanie, że operacja przeszczepu zakończy się sukcesem* [6].

W przypadku homotransplantacji ex-mortuo: pobranie organu od dawcy jest dopuszczalne (dżaiz), przy zachowaniu następujących warunków:

- *Zagrożenie życia biorcy, jeśli nie wykona się przeszczepu oraz przywrócenie utraconego zmysłu wzroku.*
- *Istnieje silne domniemanie powodzenia transplantacji.*
- *Zgoda dawcy za życia lub jego rodziny po śmierci, na pobranie organów do przeszczepu* [6].

W przypadku homotransplantacji ex-vivo: W tym stanie, żywy dawca ofiaruje organ lub jego część do przeszczepu potrzebującemu muzułmaninowi, bez uzyskania z tego powodu jakiegokolwiek rekompensaty (iwaz). Takie zachowanie jest przez islam legitymizowane, pod następującymi warunkami:

- *Silne domniemanie, że transplantacja będzie udana, i nie będzie wiązała się z poważnymi szkodami u dawcy. Ten warunek uzasadniony jest przestrzeganiem celów nakreślonych przez prawo islamu: ratowanie życia ludzkiego i usunięcie istniejących szkód.*
- *Należy pamiętać, że dawca nie ma prawa ofiarować organu istotnego dla życia, (np. serca), ani organu, którego brak uniemożliwia prowadzenie normalnego życia (np. rogówka lub soczewka oka). Zasada islamu stanowi, że szkodę nie wolno usuwać powodując taką samą szkodę* [6].

Podczas operacji przeszczepu, a także w fazie przygotowania i po niej, należy przestrzegać następujących zasad:

- *Nie dopuszcza się, pod żadnym pozorem, handlu organami ludzkimi. Jeśli ofiarodawcy organu, po transplantacji, przekazano jakąś sumę pieniężną lub prezent, a był na przyjęcie tego nieprzygotowany, może przyjąć.*
- *Niektóre organy nie mogą być przeszczepiane (jądra, jajniki). Transplantolodzy orzekli, że transplantacja tych organów nie usuwa cech genetycznych dawcy, a w wypadku jąder, zachodzi podejrzenie pozostawania w nich nasienia;*

- Nie dopuszcza się transplantacji ważnych dla życia organów lub wywołania nieodwracalnych zmian w ciele dawcy, u którego stwierdzono śmierć mózgową. Jest to możliwe dopiero, gdy ustanie oddychanie, bicie serca oraz pojawią się zmiany towarzyszące śmierci.
- Dawca musi być osobą zdolną do czynności prawnych (pełnoletnią i nieubezwłasnowolnioną).
- Dopuszcza się wykorzystanie tkanek organu, który usunięto z ciała z powodów choroby (np. soczewka oka) [6].

Jednocześnie, przy zauważalnej niewątpliwie w cytowanych fragmentach akceptacji dla transplantacji jako metody terapeutycznej, zauważyć można wyraźne obiekcje co do kwestii śmierci mózgu. Szczególnie wyraźnie i dobitnie podkreśla to fragment: *nie dopuszcza się transplantacji ważnych dla życia organów lub wywołania nieodwracalnych zmian w ciele dawcy, u którego stwierdzono śmierć mózgową. Jest to możliwe dopiero, gdy ustanie oddychanie, bicie serca oraz pojawią się zmiany towarzyszące śmierci* [6]; takie ujęcie problematyki definicji śmierci powoduje, iż pobranie narządów od pacjenta z orzeczoną śmiercią mózgową jest niezgodne z religijnymi nakazami i winno być zakazane. Takie ujęcie problematyki śmierci mózgu wynika z faktu, iż śmierć mózgu nie jest uważana za definitywną, ze względu na to, iż serce chorego nadal bije, krew krąży, a jego organizm przyjmuje i metabolizuje pożywienie i lekarstwa (abstrahując tu od metody podaży i formy tych czynników). Zachodzenie takich procesów wskazuje, że pacjent żyje jako całość, a jego organy wciąż pełnią swoje funkcje, co implikuje zastosowanie względem takiej jednostki przepisów i praw wiary odnoszących się do osób żywych, a najwyższą wartością i celem prawa islamu jest konieczność ochrony i zachowania życia. Rozstrzygając więc poprzez pryzmat powyższych założeń kwestię śmierci jednostki i transplantacji narządów, stwierdzić trzeba, iż niedopuszczalne jest pobranie narządów od pacjenta z orzeczoną śmiercią mózgu, gdyż stanowiłoby to zamach na żywą istotę posiadającą duszę. Pobranie narządów możliwe i zgodne z religią islamu jest dopiero wtedy, gdy przestaje bić serce, krążyć krew oraz pojawiają się inne oznaki śmierci. Jak pokazują przytoczone tu przykłady podejście do tematyki transplantacji narządów i tkanek wśród wyznawców islamu jest zróżnicowane i zależne od wielu czynników (np.: miejsca urodzenia, wyznawanego nurtu islamu).

Buddyzm a transplantacje

Buddyzm – traktuje oddanie organów jako najwyższe poświęcenie jednostki dla dobra drugiego człowieka, jako dokonanie najbardziej wartościowego daru oraz wyraz miłosierdzia. Zgoda na oddanie organów pozostaje indywidualną sprawą każdego wiernego. Decyzja o oddaniu organów należy do danej osoby i powinna być wyraźnie określona (najlepiej pisemna deklaracja). Gdy ewentualny dawca jest niepełnoletni, konieczna jest zgoda rodziny. W przypadku braku wyraźnie zaznaczonej woli zmarłego odnośnie dawstwa narządów, dużą wagę przykładają do zdania rodziny odnośnie prezentowanej za życia woli dawstwa, a w przypadku, gdy rodzina potwierdzi negatywny stosunek zmarłego, pobranie narządów jest niemożliwe. *Należy jednak pamiętać, że według buddystów śmierć następuje, gdy dusza opuszcza ciało, to jest zwykle trzy dni po śmierci klinicznej* [5].

Shintoizm a transplantacje

Shintoizm – rdzennie japoński *politeistyczny kult religijny, uformowany przez konsolidację kultów pierwotnych* [7], jedna z dwóch dominujących religii w Japonii (pierwsze miejsce w wielu publikacjach przypisywane jest buddyzmowi). Shintoizm jest religią wyrosłą na gruncie wierzeń i praktyk, związanych z pierwotnymi wierzeniami Japonii, poprzedzającymi przybycie buddyzmu, jednak wpłynął on na nie znacząco. *Shintoizm przykładają dużą wagę do idei czystości oraz wyznaje, iż ludzie rodzą się czysti a życie powoduje, że stają się nieczysti. Ciało po śmierci jest więc nieczyste, niebezpieczne i potężne* [2]. Wierzenia dotyczące śmierci, oraz związanych z nią aspektów poszanowania ciała wykluczają niejako możliwość przeprowadzenia transplantacji narządów u wyznawców Shintoizmu. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest wiara w to, iż *ciało jest darem bogów, jedną z wielu konstytutywnych części świata i należy mu się szacunek* [8], i jako takie nie może zostać naruszone, gdyż jego uszkodzenie (np.: poprzez pobranie narządów to transplantacji) skutkować może zaburzeniem równowagi świata oraz więzi między zmarłym a oplakującymi go bliskimi. Dlatego też wyznawcy shintoizmu z reguły przeciwni są transplantacji narządów i tkanek a do niedawna *odzwierciedlenie tego widoczne było w przepisach prawa, zakazujących pobierania organów od dawców martwych, co skutkowało tym, iż pacjenci którzy wymagali transplantacji*

korzystali z tej formy terapii poza granicami kraju. Prawo zmieniło się w 1997 roku, aby umożliwić formalnie transplantacje od dawców zmarłych. Jednak, nawet dzisiaj, transplantacje od zmarłych dawców nie są często wykonywane w Japonii, a 90% wszystkich przeszczepów nerek wykonywane jest od dawców żywych [2].

Hinduizm a transplantacje

Hinduizm – biorąc pod uwagę szacowaną liczbę wyznawców hinduizmu jest to trzecia co do wielkości religia świata. Z racji istnienia wielości hinduistycznych odłamów, różniących się między sobą zarówno wierzeniami na temat Boga, jak i praktykami religijnymi, niemożliwe jest stworzenie zamkniętego systemu etycznego charakterystycznego dla hinduizmu. Możliwe jest jedynie wyróżnienie cech charakterystycznych łączących wyznawców hinduizmu, a zaliczyć do nich możemy: szacunek dla świętych ksiąg zwanych Wedami (kanon ksiąg świętych nie jest zamknięty i wzbogacany przez dodanie nowych przez poszczególne odłamy), wiarę w reinkarnację, wiarę w karmę jako przypisane człowiekowi prawo przyczyn i skutków (czasem rozumiane jako zesłanie losu przez Boga, czasem jako następstwo własnych czynów – w zależności od odłamu) oraz różnie i szeroko rozumiane dążenie do wyzwolenia. Nie ma w hinduizmie praw religijnych, które zakazywałyby, dokonywania transplantacji czy darowania na ten cel narządów i tkanek. Nie obwarowując zapisami w księgach świętych tematyki transplantacji religia pozostawia kwestie transplantacji osobistym odczuciom jednostki, lecz fakt decyzji o oddaniu narządów lub tkanek do celów transplantacji pojmowany jest jako akt poświęcenia i miłosiernej miłości. Hinduska mitologia zawiera wiele przypowieści, w których ludzkie ciało było wykorzystywane z korzyścią dla innych ludzi i społeczności. *Religia nie mówi nic, co wskazywałoby na zakaz, korzystania z ciała ludzkiego, za życia czy po śmierci, dla zmniejszenia cierpienia innych ludzi* [5].

Stanowisko Świadców Jehowy względem transplantacji

Świadkowie Jehowy – poglądy względem transplantacji narządów i tkanek wśród Świadców Jehowy zmieniały się wielokrotnie. Początkowo nie widzieli oni nic złego w przeszczepianiu organów i pozostawiali decyzje w tej kwestii osobistemu osądowi jednostki; taki pogląd panował do połowy lat 60. Od

drugiej połowy lat 60. XX w. przeszczepy były traktowane (podobnie jak transfuzje krwi) jako grzech, za złamanie reguły groziło wykluczenie [9,10]. Kolejna zmiana w światopoglądzie Świadców Jehowy zaszła na początku lat osiemdziesiątych i od tego czasu, znów kwestia ta pozostawiona jest indywidualnej decyzji każdego wiernego, a religia sama w sobie ani nie zabrania, ani nie namawia do dawstwa. *W opinii Świadców Jehowy Pismo Święte nie zawiera wyraźnego zakazu przyjmowania cudzych tkanek i narządów ludzkich* [11]. Jednocześnie wciąż aktualny jest zakaz transfuzji, której to wykonanie uznawane jest za grzech ciężki. Warunkiem, jaki konieczny jest, aby dojść mogło do przeszczepienia narządu u świadka Jehowy jest zatem przeprowadzenie zabiegu transplantacyjnego bez przetaczania krwi, jak również oczyszczenie poprzez wyplukanie organu z obcej krwi.

Romowie a transplantacje

Romowie – są grupą etniczną o trudnym do sprecyzowania poglądzie religijnym i zarazem nie-spójną wewnątrznie w temacie transplantacji narządów i tkanek. Często, choć nie zawsze, Romowie przeciwni są transplantacji narządów, w związku z ich poglądami wywodzącym się z tradycji i kultury cygańskiej. *Romowie wierzą, że dusza zmarłego podąża do początku (przebywa w ciele) przez rok od momentu śmierci* [5]. Ciało pozostać musi w całości, gdyż dusza przybiera jego kształt i w przypadku pobrania jego części nie byłaby pełna (dusza pozostaje w ciele przez rok). Stosunek to transplantologii trudny jest do jednoznacznego określenia i zależy od przyjętej wiary i przywiązania do korzeni cygańskich.

Podsumowanie

Jak przekonać się można po analizie tego krótkiego przeglądu prezentowanych przez poszczególne niechrześcijańskie religii świata poglądów na tematykę transplantologii, problem ten jest o wiele bardziej złożony niż w przypadku religii chrześcijańskich. Mnogość odłamów wewnątrz poszczególnych religii oraz niekiedy przenikanie się ich między sobą (jak np. w przypadku Japonii, gdzie buddyzm i shintoizm mające wspólne elementy wiary, stoją w tej sprawie w opozycji do siebie) powoduje, że trudno jest jednoznacznie określić pogląd danej religii na tematykę transplantacji narządów i tkanek. Uznać można, co

prawda, iż większość prezentowanych tu poglądów jest przychylna transplantacji, lecz niektóre nakazy i poglądy (np. na temat uznania śmierci mózgu jako definitywnego końca życia) powodują, że przy głębszej analizie przychylność ta błędnie, a niekiedy zanika.

Konflikt interesów / Conflict of interest

Brak/None

Adres do korespondencji:

✉ Michał Mandecki

Zakład Ratownictwa i Medycyny Katastrof

Wydział Nauk o Zdrowiu

Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego

ul. Dąbrowskiego 79; 60-529 Poznań

☎ (+48 61) 854 68 54

✉ michalmandeck@ump.edu.pl

Piśmiennictwo

1. <http://the614thcs.com/40.186.0.0.1.0.phtml> pobrano dnia 22.04.2012.
2. Oliver M, Woywodt A, Ahmed A and Saif I. Organ donation, transplantation and religion. *Nephrol Dial Transplant.* 2011;26:437-44.
3. Randhawa G. Death and organ donation: meeting the needs of multiethnic and multifaitth populations. *Br J Anaesth.* 2012;108(S1):i88-i9.
4. <http://www.bbc.co.uk/religion/religions/judaism/jewishethics/organs.shtml> pobrano dnia 10.03.2012.
5. Modlińska A, Krakowiak P. Stanowisko Kościoła katolickiego oraz innych religii wobec przeszczepiania narządów. In: Rutkowski B, Kaliciński P, Śledziński Z, Wujtewicz M, Milecka A, editors. *Wytyczne dotyczące zasad zgłaszania, kwalifikacji i przygotowania zmarłych dawców do pobrania narządów. Praktyczny poradnik.* Gdańsk: Via Medica; 2009. p. 36, 38, 39.
6. <http://www.rada-imamow.pl/zbior-fatw/4-dwie-fatwy-o-transplantacji> pobrano dnia 12.05.2012.
7. *Encyklopedia popularna PWN.* Warszawa: PWN; 1982
8. Sosnowski L. Natura – ciało – kultura. Uwagi na temat Japonii. http://estetykaikrytyka.pl/art/22/eik_22_12.pdf pobrano dnia 17.04.2016.
9. Na podstawie: *Wolna Encyklopedia Wikipedia* http://pl.wikipedia.org/wiki/Przeszczepianie_narz%C4%85d%C3%B3w, pobrano dnia 18.03.2012.
10. Małkowski P. Kulturowe uwarunkowania w transplantologii. In: Krajewska-Kułak E, Wrońska I, Kędziora-Kornatowska K, editors. *Problemy wielokulturowości w medycynie.* Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL; 2010. p. 334.
11. Ziarko E, Bodys-Cupak I, Fąfara I. Uwarunkowania religijne opieki zdrowotnej nad Świadcami Jehowy. In: Majda A, Zalewska-Puchała J, Ogórek-Tęcza B. *Pielęgniarstwo Transkulturowe – Podręcznik dla studiów medycznych.* Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL; 2010. p. 145.